

Gyáni Gábor

A város mint zárt és nyitott tér

A város, a városiasság – történeti fogalomként – a térbeli lehatároltság, a zártság szinonimája. „A korábbi korok városa erődszerű külső vonala által öltött testet a tájban.”¹ A város olyan önmagába zárt területi entitás, amely jogi és egyéb szempontok szerint azon túl, hogy elkülönül a vidéktől, egyszersmind felette is áll a falvaknak. A város önmagáról alkotott képében a települést védő-óvó védművek, a városfalak jelentik a fő biztosítékot arra nézve, hogy a város nem olvad fel (egészen) a vidéki életben. A városfalak számos jogi és adminisztratív, továbbá gazdasági-társadalmi tényező együttes közreműködésével képesek ez irányban hatni. Azzal, hogy a 18–19. század fordulójától Európa-szerte megindult a városfalak bontása, hogy könnyebbé váljék a városok demográfiai növekedése és modernizálódása, döntő átalakuláson esett át a városiasság fogalma is. Ez azzal járt, hogy amíg a „város korábbi formájában nem csak zárt, de egyúttal társadalmilag koncentrált tér is volt”, a városfalak lebontása nyomán „sokkal inkább egy több központra széttöredezett térnek tűnik: ez az a bizonyos szegmentált város, amelyről az urbanisták beszélnek majd”.² Többről is szó van itt persze, mint a városi tér két eltérő formájáról, valójában két különböző társadalmi entitás felel meg a város múltbeli és jelenbeli valóságának. Amíg „a régebbi városnak már önmagában jelentése volt: megfeleltethettük egymásnak a város kialakult formáját (a zárt várost) és egy társadalmi berendezkedést (az ancien régime zárt társadalmát)”,³ addig a szegmentált városban a tér és a társadalom között nincs ilyen, a múltbelihez foghatóan egyértelmű és közvetlen megfelelés. Pontosabban szólva: bár újratelemtődik a tér és a társadalom közötti „összhang”, de nem a város egészében, hanem kizárólag csupán egyes részeiben. „A védművek lerombolása utáni nyitott városból hamarosan különböző kategóriájú terekre felosztott város lesz, és e felosztásban az urbanisztikai normák merevsége semmiben sem marad el a korábbi városok zártságát őrző adminisztratív és rendőri szabályozások szigorúságától.”⁴ Bár tényként fogadhatjuk el a város nyitottságát, a modernitással együtt járó kinyílását, ugyanakkor a hely használatának, társadalmi elsajátításának a változatos társadalmi gyakorlata újfent létrehozza a zártságot, még ha ez inkább csupán a folytonosan bővülő és

1 Walter 2003: 184.

2 Walter 2003: 188.

3 Walter 2003: 188.

4 Walter 2003: 188–189.

egyre differenciálódó városegész flexibilis társadalmi és fizikai határai között valósul is meg zárt enklávék formájában. Ennek a sajátos belső tagoltságnak a kifejezésére szolgál a szegregáció, a szomszédsági negyed (neighbourhood), az érintkezési körök, valamint néhány további tudományos fogalom használata, melyek mind a területiséghez kötött partikuláris nagyvárosi társadalmi közösségek jelentőségére utalnak.⁵

Arra a kérdésre azonban, hogy mennyiben fedí le ez az újonnan keletkező fragmentált városi „tér” a városiként definiálható életminőséget, nem adható egyértelmű felelet. Herbert J. Gans az 1960-as években megállapította: nem feltétlenül állja meg a helyét a város, a városiasság azon fogalma, amely az életmódot, a városi jellegű életstílust teszi meg a város definitív jegyének. Louis Wirth próbálkozott ezzel még az 1930-as években, kijelentve: az urbanizmus a társadalommá szerveződés egyik sajátos formája.⁶ Mit kell ezen érteni? Mindenekelőtt azt, hogy: „Szociológiai értelemben a várost úgy definiálhatjuk, mint társadalmilag heterogén egyének viszonylag nagy sűrűségű és állandó települését.”⁷ A sajátosan városi életmód konkrét szociológiai tartalma Wirth szerint abban áll, hogy az elsődleges (az informális) kapcsolatokat felváltják a másodlagosak, csökken a rokonsági kötelékek, valamint a család fontossága az egyén életében, egyre inkább felbomlanak a szomszédsági kapcsolatok, és a társadalmi szolidaritás hagyományos alapjai is megrendülnek. Gans ezzel szemben fontosnak tartja kiemelni, hogy az életmód, amely a város állítólagos megkülönböztető jegye, nem adja vissza annak valóságát. Nem fogadható el tehát az a definíció, amely „az életmódot a városnak mint településtípusnak a környezeti tulajdonságaiból igyekezett értelmezni”. Ha a városi életmód nem egy adott településtípushoz kötött entitás, hanem olyasmi, ami a társadalmi osztályok és az életciklusok függvényében folyton változik, és ily módon „nem a település ökológiai tulajdonságaitól meghatározott, akkor a várost szociológiailag nem lehet definiálni”.⁸ A városnak (és a kertvárosnak) ezzel a fogalmával tipizálhatjuk ugyan adott település fizikai és demográfiai arculatát, „de az e fogalmakat létjogosulttá tevő ökológiai folyamatok és viszonyok közvetlenül vagy elsődlegesen nem hatnak az életmódra. A szociológus ezért nem beszélhet városi vagy kertvárosi életmódról”.⁹

A modern város által teremtett fogalmi bizonytalanság azt illetően, hogy mitől város egy adott település, nem szűnik meg akkor sem, ha a vidéki magyar városok történeti jelenségére gondolunk. Közismert, hogy bizonyos történeti adottságok folytán a népesebb és jogi értelemben szintúgy városnak minősülő (szabad királyi, majd törvényhatósági joggal felruházott) településeinket nagyrészt az Alföld tág határu mezővárosai alkották. Mitől város Debrecen, Kecskemét, Hódmezővásárhely vagy Nagykőrös, és város-e egyáltalán a számunkra meg-

5 A főként a chicagói városszociológia tudományos erőfeszítéseiből született ilyen és hasonló fogalmi konstrukciókhoz vö. Szelenyi 1973; Hannerz 1980.

6 Wirth 1973: 60.

7 Wirth 1973: 47.

8 Gans 1973: 86.

9 Gans 1973: 86. A tézis empirikus bizonyításához vö. Gans 1962.

szokott értékelési kritériumok alapján? Bizonyos vélekedések szerint az alföldi agrár- és tanyás városok az igazi „magyar városok”, szemben a nyugatias (a dunántúli) urbanitásokkal. Erdei Ferenc volt ennek a koncepciónak a szülőatyja, aki azzal a megfontolással élt ennek során, hogy a város valódi ismertető, és egyben meghatározó jegye nem a vidékkel szembeni zártságában, a tőle való elkülönültségben, hanem a vele való szoros egybeszerveződésben nyilvánul meg. Az eddig előadottak tükrében ez legalábbis meglepő kijelentésnek hangzik. „*Nem az a város követelménye, hogy a vidékével való összeköttetés okvetlen gyorsvonati vagy földalatti legyen, hogy a házai emeletesek legyenek, vagy hogy nagyszerű műemlékekkel dicsekedhessen. Hanem az a föltétele a városnak, hogy egyáltalán meglegyen az összeköttetés a város és vidéke között [...]. A lényeg az, hogy a város olyan település, amely önmagában is és vidékével együtt is szervezett és autonóm vezetésű társadalmi egységet alkot.*”¹⁰ Márpedig, Erdei szerint, az alföldi tanyás mezővárosok éppen ilyen települések.

Nem feladatunk, hogy megítéljük a fent idézett elképzelést¹¹, érdemes azonban megjegyezni, hogy Erdeinek a város nyitottságáról és zártságáról alkotott képzete nem feltétlenül vág egybe sem a hagyományos (a rendi jellegű), sem pedig a modern (a polgári-piaci viszonyok között létező) város fogalmával. A nyitott városi tér azon képletéhez kapcsolódik az ő fogalomalkotása, amely az agrártelepülés sajátos alakváltozatával egészíti ki a város közhasznú történeti fogalmát. Félreértés ne essék: nem azért tekinti Erdei ezeket a településeket városnak, mert sokan laknak bennük, vagy mert a jogi státusuk (is) erre predesztinálja őket. Mindez szükséges, de nem elégséges feltétele a helyek városiasságának. Azért városok Erdei szerint a mondott települések, mert szorosan egybeszerveződtek vidékükkel, amely történetesen a tanyavilág. S bár valóban nem keltik az ide látogatóban a városi település benyomását, az számít csupán, hogy szoros emberi és egyéb kapcsolatok létesülnek itt a vidék és a város között. Magyarán: azért város az alföldi tanyás mezőváros, mert nyitott a saját vidéke felé.

A modern kori város egyik lehetséges mibenlétéről vallott Erdei-féle felfogás arra világít rá, hogy mennyire sokrétű a nyitott és zárt város (városi tér) fogalmköre. A következő oldalakon be kívánjuk mutatni a többé vagy kevésbé, illetve az egyformán, de másként nyitott város *belső* zártságát, amit elsősorban a szegregáció, a lakóhelyi elkülönülésen nyugvó városnegyed-képződés szemléltet. Ehhez a vizsgálathoz két példát idézek, amelyek meglehetősen távol esnek egymástól. Az egyik a 19–20. század fordulójának Budapestje, a modern világváros paradigmikus közép-európai (és egyedüli magyarországi) megtestesülése, amely az *urbanizmus mint életforma* jellegű tudományos érvelés számára is kivételesen jó vizsgálódási terepként kínálja magát. A másik a 19–20. század fordulójának alföldi mezővárosa, Hódmezővásárhely, amely az Erdei által hangoztatott nyitottság megvalósulásaként tárul a szemünk elé. Ez a város egyike a leginkább mezővárosiasnak nevezhető alföldi településeknek, ahol a település népességének meg-

10 Erdei 1974: 24. Kiemelés tőlem – Gy. G.

11 A kérdéstről vallott felfogásunkhoz vö. Gyáni 2012: 19–64.

közelítően a fele része élt a „város vidékén”, a tanyákon; Vásárhely tanyavidékét Erdei ráadásul a maga nemében „szabályszerű” képződménynek nevezi.¹²

Lipótváros a „city negyed”

A városrész kiépítése, térbeli terjeszkedése 1873 után vett komoly lendületet. A Lipótvárosként ismert városrész elsőként a 19. század első felében kezdett kiépülni a történelmi belvárostól északra elterülő Duna-parti sávban. Már ekkor is számos jellegzetes középület és objektum kapott itt helyet, többek közt a Hild József által a kereskedőtestület számára tervezett Lloyd-palota, a későbbi tőzsde (1830), a szintén a mai Széchenyi téren álló, és úgyszintén Hild József által tervezett Diana fürdő (1823), és több nevezetes bérház és nagypolgári palota. Társadalomtörténeti szempontból kiemelkedik közülük a Pollack Mihály tervei szerint épült Apáczai Csere János utcai Wurm-udvar (1821), melyet a kortársak a város egyik legszebb épületeként tartottak számon. A Lloyd-palota, a Wurm-udvar és az említett köz- és lakóházak egyaránt sejtetni engedték, hogy az ekkor még éppen csak születőben lévő Lipótvárosból idővel a modern gazdaság, a nagykereskedelem és a bankélet pest-budai (budapesti) központja válhat.

A Wurm-udvar a vaskereskedő cégalapító, Wurm József és a későbbi cégtulajdonos társ Heinrich Alajos tulajdonát képezte; mindketten a tőkés vállalkozók ismert reformkori előfutárai közé tartoztak.¹³ Az eredetileg kétemeletes Wurm-udvar, amely egyszerre volt családi lakhely és a családi vállalat székhelye, idővel kávéházzal is bővült. A kávéház *„már fekvése folytán is csakhamar Pest kereskedelmi életének központja lett, afféle alkalmi gabonatőzsde, ennek megfelelő közönséggel: gabonakereskedőkkel, uzorásokkal, »hajhászokkal« [kereskedelmi ügynökökkel], kétes egzisztenciákkal, hamiskártyásokkal és ledér nőkkel – ám ugyanakkor egy európai hírnevű sakk-klubnak a tagjaival is”*.¹⁴ A vállalat sikeres fejlődését tanúsítja, hogy a család 1870-ben átépíttette négyemeletesre a Wurm-udvart, és az ekkor már bérházként hasznosított épület – 181 szobájával és 310 lakosával – Pest város nyolcadik legnépesebb lakóháza volt.¹⁵

Az 1848–49-es szabadságharc bukását követően is került ide néhány jelentős középület, egyebek közt az 1849-ben Buda ostromakor elpusztult Redut helyén – Feszl Frigyes tervei szerint – felépült pesti Vigadó (1865), és nem messze tőle August Stüler tervei alapján felépült a Magyar Tudományos Akadémia székháza (1862).¹⁶ Lipótváros északi irányú továbbépítését az tette lehetővé, hogy feltöltötték a Duna itteni folyóparti szakaszát. Ez okból épülhetett be a terület a később létesülő Nagykörút, a Lipót (ma Szent István) körút vonaláig. A beépítéssel nyomban el is tűnik a régi Lipótváros. *„A régi, két-háromemeletes házak egyre tűnőznek [el] a Lipótváros utcáiról. Újdióatú, öt-hatemeletes bérházak kerülnek helyükbe,*

12 Erdei é. n.: 153.; A város korabeli társadalmáról: Gyáni 1993: 221–276.; Gyáni 1995: 213–226.

13 Bácskai 1989: 111–124.

14 Vörös 1997: 78.

15 Vörös 1997: 82.

16 Kemény 2014.

de azért a hírmondónak itthagyottakon megfigyelhetjük, milyen volt a palatinuskori építőstílus és milyen ízlésű házak jöttek divatba ezután. Eleinte háromszögletű orommezőt, tympanont raktak a ház homlokzatára, s a klasszikus időkből való minták után másolt oszlopos, vagy pilaszteres és rizalitos házakat építettek vastag falakkal, magas szobákkal; széles, bolthajtásos kapualjjal, kényelmes lépcsővel és tágas udvarral. Az udvaron rendszerint két-három lombos, terebélyes fa állott. Néha szoborral díszített szivattyús kút; istálló, kocsiszín is volt az udvar hátuljában. Ilyen házakban laktak a Lipótváros őslakói, az »Újlipótváros« megalapítói.”¹⁷

Sokban befolyásolták a beépítést a tágas, reprezentatív terek, amelyek mintegy fókuszpontként hatottak a geometrikus, a mátrixrendszerű lipótvárosi utcarendszer kialakításakor. A feltöltött Duna-part adott helyet a később híressé vált Duna-parti korzónak és a Belső-Lipótváros tengelyét alkotó Nádor utcának. A városvezetés titkos vágya volt, hogy a Lipótvárosba vonzza az ekkoriban már növekvő számban Budapestre települő, itt palotát emelő magyar arisztokráciát; a városvezetés számítása azonban nem vált be, az arisztokrácia Józsefváros belső negyedeit, a Nemzeti Múzeum körüli utcákat részesítette előnyben, idővel ott létesült a pesti palotanegyed. A Lipótváros viszont egyre több banképületet és hitelintézeti objektumot vonzott magához, amellet, hogy kitűnő lehetőséget kínált a Duna-parti szállodák építésére is (Hungária Szálló, 1871).

Lipótváros beépítésében meghatározó szerephez jutottak a szépen parkosított közterek, amelyek eleve adottak voltak (Vásártér, 1858-tól Erzsébet tér, továbbá az Alsórakpart, majd Ferenc József, ma pedig Széchenyi tér; Színház, majd Vörösmarty tér; József, majd József nádor tér), vagy újonnan keletkeztek, mint a Vigadó tér, az Országház előtti Kossuth Lajos tér, az Újépület (a Neugebäude) helyén kialakított Szabadság tér, vagy a körút vonalán túl a két háború között felépülő újlipótvárosi Szent István park. A közterek térszervező szerepét csak fokozta, hogy monumentális épületekkel építették őket körbe, melyek a közélet és az üzleti világ szolgálatában álltak, és a városkép kiemelkedő jelentőségű elemei is voltak egyúttal. Ez éppúgy érvényes a városegyesítés előtt emelt épületekre (Vigadó, Akadémia, Lloyd, Hungária Szálló, vagy a Lánchíd), mint a később emeltre (Bazilika, Országház, Földművelésügyi Minisztérium, Kúria, Tőzsdeépület, Hitelbank, Angol-Magyar Bank, Postatakarékpénztár, Pesti Magyar Kereskedelmi Bank), vagy számos bérházépületre is (Thonet-ház, Stein Náthán-féle ház, Haas-palota, Gresham-palota, Zitterbarth-ház).¹⁸

A két háború között kiépülő Külső- vagy Újlipótvárossal kerekedett ki Lipótváros déli fele, az ún. Belső-Lipótváros, amely a Duna, a Tanács körút, a Váci körút (ma Bajcsy-Zsilinszky út) és a Lipót (ma Szent István) körút által határolt városrészt fedte le. Ezzel a városnegyeddel foglalkozunk a továbbiakban.

„Lipótváros üzleti negyednek épült” – jegyzi meg Pásztor Mihály Lipótváros két háború közötti történése. Való igaz, hogy már a 19. század első felében nagy előszeretettel telepítette ide irodaépületeit a nagykereskedelem, 1867 után pedig főként a hitelélet (bankok, takarékpénztárak, biztosítóintézetek) követte

¹⁷ Pásztor 1940: 8–9.

¹⁸ Komárik 1993: 49–64.; Branczik 2007: 19–98.; Sisa 2013.

a példát. Ráadásul, a dualizmus évtizedeiben kialakuló központi államigazgatás is részben a Lipótvárost választotta székhelyeként: ide került (át) a Belső-Józsefvárosból a törvényhozás második épülete, a mai Országház, itt talált otthonra sok minisztérium, és ide költözött az igazságszolgáltatás legfőbb szerveinek helyet adó épületkomplexum is az Alkotmány utca környékén. Sőt mi több, a modern piacgazdaság szervezetei (az iparvállalatok és a kereskedelmi firmák) központjai is nagy számban kerestek helyet maguknak a Lipótvárosban. „Hogy ez mennyire így van, arra nagyon érdekes példa a Dorottya utca – jegyzi meg Pásztor 1940-ben, – melynek 14 háza közül már csak kettő van magánkézben. A többi, még a bérházak is, bankoké és biztosítóintézeteké és egyéb részvénytársaságoké. A József tér 12 háza közül már csak 3 van magánkézben. A Gróf Tisza István-utca [ma József Attila utca] 19 háza közül 4 bankpalota, 5 banktulajdonban lévő bérház, egy banktisztviselő nyugdíjintézetének háza, egy alapítványi bérház és nyolc magánkézben lévő bérház.”¹⁹ Belső-Lipótváros többi részére is áll ez. Az 1935-ös adatok szerint a városnegyed 533 épülete közül 97 (18%) volt középület, amely állami vagy vállalati irodaépületként szolgált.²⁰ Belső-Lipótváros zömmel a 19. század végén és a 20. század elején épült ki, így szinte törvényszerű, hogy a magas beépítésű épületek domináltak ezen a helyen: 1935-ben a házak (lakóépületek és középületek együtt) 70%-a volt legalább háromemeletes, a négy- és többemeletes épületek aránya pedig a 40%-ot is elérte.²¹ Budapest egészségéhez képest ezek a számarányok kiugróan magasnak számítottak. A belső-lipótvárosi népesség lakásviszonyairól pedig mindennél többet elmond az a harmincas évek közepéről származó statisztikai adat, mely szerint az itteni lakások kétötödét (42%-át) középosztályi színvonal jellemezte, melyben a lakószobák száma legalább három volt.²² Budapest teljes lakásállományán belül a három- és többszobás bérlemények (és öröklakások) aránya nem haladta meg ez idő tájt a 31%-ot.²³

Nem csoda ezek után, ha a soklakásos, legalább tíz bérleményt magukba foglaló belső-lipótvárosi lakóházakban²⁴ a bérleti díjak is magasabbak, mint máshol Budapesten.²⁵ Kétségtelen, hogy 1945 előtt ez a negyed Budapest társadalmilag egyik legexkluzívabb városrésze. Ami rendjén is van, hiszen mégiscsak itt székeltek az államigazgatás csúcsszervei, és ebben a városrészben, a *city negyedben* foglalt magának helyet a hazai bankok színe-java. A budapesti gazdasági elit lakóhelyi szegregációját dokumentáló 1941-es adatok azonban nem mindenben igazolják azt a korabeli sztereotíp képzetet, mely szerint a Lipótváros a hazai (a budapesti) nagyburzsoázia fő (vagy annak egyedüli) fészke lett volna. Lengyel György megállapítása szerint „Lipótváros mint a gazdasági elit lakóhelye korántsem volt annyira

19 Pásztor 1940: 218–219.

20 Budapest épület 1940: 10–11

21 Budapest épület 1940: 8–9.

22 Budapest épület 1940/a: 2–3.

23 Budapest épület 1940/a: 2–3.

24 Budapest épület 1940/a: 58–59.

25 Budapest épület 1940/a: 196–197.

tipikus, mint az a sztereotípiából következnek".²⁶ Sőt, állítja Lengyel, a polgárság tág értelemben vett „osztálya” sem feltétlenül ide tömörült. Tény viszont, hogy mégiscsak létezett egy jellegzetes lipótvárosi felső középosztály és nagypolgári világ, melyet nemcsak a munkahelye, de az otthona is szorosan ehhez a városrészhez kötött. Az úgynevezett *lipótvárosi burzsoázia* elsősorban a banki szférában volt érdekelt: itt lakott a gazdasági elit bankár képviselőinek 18%-a, ennél csak a Várnegyedben éltek közülük többen (21%). Ráadásul olyanok is nagy számban választották lakhelyükül a Belső-Lipótvárost, akik az elit gazdaságirányításban (a gazdaságpolitikában) helyet foglaló szegmensét képviselték a maguk személyében: budapesti tömegük 14%-a élt a Lipótvárosban, ezt az arányt csak a II. és a XI. kerület megfelelő arányszáma múlta felül akkortájt.²⁷ Ami abból eredt, hogy sok államigazgatási szerv talált magának otthont a Lipótvárosban.

Nem vitás, *a jómódú, és zömében zsidó középosztály képviseltette magát elsősorban Belső-Lipótváros lakónépességében.* Ezt húzza alá a pesti city lakónépességéről összeállított táblázatos kimutatás is.

A belső-lipótvárosi családfők foglalkozási megoszlása 1935-ben²⁸

Foglalkozási csoport	Százalékban
Magántisztviselő	21
Vagyonából élő, nyugdíjas	14
Szabadfoglalkozású	12
Kereskedő	10
Iparos	8

Belső-Lipótváros lakóinak kereken a kétharmada állt középosztályi egzisztenciákból, akik vállalkozóként, menedzserként és/vagy értelmiségiként (ügyvédek) kivétel nélkül mind az üzleti életben üggyködtek. Talán túlzónak hat Pásztor Mihály kijelentése, miszerint *„itt laknak a legnagyobb vagyonok urai, a legnagyobb jövedelmek adófizetői”*.²⁹ Abban azonban feltétlenül igazat adhatunk a szerzőnek, hogy Lipótváros népét a polgári középosztály és a felsőközéposztály uralta ebben az időben. Ezt a képet kapjuk akkor is, ha közelebbi pillantást vetünk a lipótvárosi lakásokra és azok lakóira.

Elsőként nézzünk meg egy átlagosnak tetsző lipótvárosi bérházat, a Lipót (ma Szent István) körút 17. számú saroképület lakásait és lakóit. Az 1902-ben épült ház 25 lakása közül egy csupán a kétszobás bérlemény, a lakásállomány fele négy- és többszobás bérleményből állt.³⁰ A bérlők kivétel nélkül mind az üzleti élet jól pozicionált szereplőiből (vállalkozókból, menedzserekből, járadékosokból) és vezető állami és városi (városházi) tisztviselőkből kerültek ki.

²⁶ Lengyel 1995: 130.

²⁷ Lengyel 1995: 133.

²⁸ Pásztor 1940: 221.

²⁹ Pásztor 1940: 222.

³⁰ Ehhez és a továbbiakhoz vö. Gyáni 1998: 115–121.

A vagyoni-jövedelmi helyzetüket értékelő 1921-es felmérésben gyakran használták velük kapcsolatban a milliomos és az „igen vagyonos” jelzőt. Mivel azonban ez a felmérés az első háborút közvetlenül követő infláció időszakában készült, nem vehetjük készpénznek ezt a szóhasználatot.

Lépünk be egyik-másik lipótvárosi otthonba, azután érdeklődve, hogy miként éltek akkoriban a jómódú, olykor egyenesen dúsgazdag lipótvárosiak. Itt van mindjárt a kiterjedt Kohner és Schossberger budapesti nagytőkés családok³¹ egyik tagjának, Kohner Zsigmondnak a bérleménye, melyről a feleség, Schossberger Luiza 1879. évi halálakor készült hagyatéki leltár tudósít. A Nádor utca 19. szám alatti ház *hatszobás* lakásának lakója, Kohner Zsigmond a Kohner családi terménykereskedő cég belfelügyelője, aki emellett több bank, biztosítóintézet, valamint nagyipari vállalat menedzsmentjében is tevékeny szerepet játszik. A ház maga a feleség rokonságának, a dohánykereskedő és gazdag virilista Schossbergereknek a tulajdonát képezi.³² A hétgyerekes család otthona ebédlőből, szalonból, hálósobából, úriszobából, budoárból és gyerekszobából állt, amihez két cselédszoba járult, az egyikben a mindenes cseléd, a másikban a szobalány lakott. Berendezését tekintve kifejezetten fényűző volt Kohnerék otthona: a leltár 108 tételben 246 tárgyat sorolt fel.

A fenti bérleményhez fogható az 1901-ben meghalt Ruh Henrik kereskedő által lakott Akadémia utca 9. szám alatti ötszobás bérlemény is. Ruh gazdag ember volt, az Andrássy út egyik háromemeletes bérpalotája szintén az ő tulajdonát képezte. Az öttagú család az Akadémia utcai lakást idényjelleggel használta, az év melegebb részét svábhelyi villájukban töltötték, ami gyakori szokása volt a pesti nagypolgárságnak. Ebben a bérleményben is találunk ebédlőt, szalont, úriszobát, hálósobát és budoárt.

S álljon itt végül egy irodalmias leírás a két háború közötti időből egy szintén fényűzően berendezett lipótvárosi otthonról; ebben a beszámolóban a költő (és regényíró) Vas István emlékezik szülei lakásáról. *„Az öt szoba közül – nem számítva a nagyméretű hallt – kettő, Évié és az enyém, kicsi és keskeny volt, a szülei hálója a szokásos polgári méretű, az ebédlő és a szalon azonban, egyik három, másik hat ablakával, teremnek is beillett. Ezt a két termet nagy üvegajtók választották el egymástól és a halltól. A szalonból egy alkóvszerű helyiséget hasítottak le, s ezt a terem többi részétől két beugró fal választotta el, viszont elég széles boltív kötötte vele össze. A boltívet kétoldalt két oszlop tartotta – nem, nem tartotta, hanem díszítette. Az oszlopok görögösek voltak, persze olyasféleképpen, ahogy a karosszékeink rokokó karosszékei. [...] Az oszlopokat, valamint a fal és a mennyezet stukkódíszzeit egy keresett, azaz kereső szobrász alkotta.”*³³

Lipótváros eme rövid társadalomrajzából is kitűnhetett, hogy a városnegyed fővároson belüli zártsága egyrészt a rá sajátosan jellemző gazdasági és politikai funkcióból, másrészt lakóinak társadalmi előkelőségéből fakadt. S miként nézett

31 A Kohner és Schossberger családról gyakran esik szó a bankárokat tárgyaló társadalomtörténeti irodalomban. Kóvér 2012.

32 Ennek és az ezt követő néhány esettanulmányynak a forrása: Gyáni 1998: 131–147.

33 Vas 2000: 34.

ki vajon egy korabeli alföldi tanyás mezőváros esetében a térbeli (társadalmi) zártság és nyitottság kérdése?

Vásárhely társadalma a városi térben

Hódmezővásárhelyen a városmagot, a némileg urbanizált belső övezetet falusias települési gyűrű övezte: a központtól távolodva a város egyre rusztikusabb jelleget öltött magára. Az utóbbiban így együvé került a lakó- és munkahely, lévén, hogy a paraszti portákon rendre ott találjuk a gazdasági udvart (az istállót, a fészert, a csúrt, a disznóolat, a tyúkólat, és persze magukat az élő állatokat) is. Ezt a tendenciát erősítette még, hogy a belső legelőkön fekvő nyomási földeket a városból művelték, mert a Nyomáson nem épültek tanyák.³⁴

Legkívül feküdt a kiterjedésére legnagyobb települési övezet, a tanyavidék, amely Hódmezővásárhely esetében különösen extenzív, hiszen félmegyényi területet fogott át. A tanya a 19. század végén már állandóan lakott hely, és mint ilyen, teljes értékűen egyesíti a lakó- és munkahelyet, amin az sem módosít érdemben, hogy ki lakja, a módosabb vagy a szolid parasztbirtokos, netán a fizetett bérmunkás (cseléd, ún. bérestanyás), vagy a bérlő üli meg a tanyát.³⁵

Az óriásivá táguló, közigazgatási tekintetben azonban egyetlen egységet alkotó mezőváros belső városias magja sűríti magába az összes városi funkciót.³⁶ Itt kap helyet a városirányítás összes szerve, a gazdasági élet megannyi fontos intézménye, és ebben a zónában él a helyi elit és a középosztály is. Természetesen a szolgáltatói infrastruktúra (középkiskola, kórház, szálloda, bolti kereskedelem) is mind ide koncentrálódik.

A vásárhelyi „belváros” – fizikai alakját tekintve – egy helyenként elvékonyodó (szinte egyetlen utcára szűkülő), helyenként megvastagodó (több utcányira szélesedő) kigyóhoz hasonlatos. A tengelyét három – terekkel egybefűzőtt – utca alkotta: a Zrínyi, az Andrassy és a Kállay (ma Bajcsy-Zsilinszky) utca. Az 1890-ben bevezetett kerületi beosztás szerint az I. és a IV. kerület alkotta a belvárost.³⁷ Előkelő utcának számított még a főtérből induló Szentesi (ma Rapcsák András és Szántó Kovács János), és a rá merőleges Lázár utca, továbbá a János (Kálvin) térből induló Bercsenyi, a vele párhuzamos Petőfi (és folytatása a Deák, valamint az Újvilág (ma Tánacsics Mihály), és a rájuk merőleges Kinizsi utca.

Kik lakták a belvárost? A lakónépeség törzsét a legvagyonosabb helyi elit adta: a 19. század végén és a 20. század elején az első 120 viriliss kétharmada, olykor (az 1910-es években) a háromnegyede belvárosi illetőségű volt.³⁸ Egyes kategóriáik nem egyenletesen lakták a belvárost. Az 1910-es évek előtt a módos parasztagazdák közül minden második a belvároson kívül, olykor a tanyákon

34 Herczeg 1974: 5.

35 Kiss 1981: 146–156.; Nagy 1975; Szent 1979.

36 A hármas osztatú mezőváros-fogalomhoz vö. Mendöl 1963: 36.

37 Dömötör 1971: 94.

38 A megállapítás alapjául az 1888., az 1908. és az 1915. évi viriliss jegyzékek szolgáltak. A helyi vagyoni elitről l. Gyáni 1977: 626–641.

lakott, ezt követően nőtt meg belvárosi koncentrációjuk, bár a két háború között is még egynegyedük kívül rekedt a belváros szorosan vett határain. Virtigli belvárosi lakónépességnek kizárólag az értelmiségi és a tisztviselő elit számított: viriliseik legkevesebb kétharmada, utóbb már a 90%-a talált itt otthonra! S ugyanez vonatkozik a kis létszámú gazdasági elite, az ipari és kereskedelmi vállalkozókra (ezek leginkább malmosok, terménykereskedők és bolttulajdonosok) vagy a bankárookra is. Az utóbbiak soraiból többnyire azok a családok nem törekedtek csupán belvárosi ingatlan birtoklására és otthagadásra, akik gazdálkodó életformát (is) folytattak, tehát kétlakiak voltak. Gazdálkodói egzisztenciájuk kiterjedt gazdasági udvart követelt, amely nem illett bele a belvárosi ökológiai milióbe.

A belvárosi lakónépesség ilyen formán polgári foglalkozást űző személyekből vagy „urizáló” életmódra áttért módos parasztokból állt; az utóbbiak honosították meg Hódmezővásárhelyen a falusias parasztház urbanizált válfaját. Ez úgy nézett ki, hogy a telek utcai vonalával párhuzamosan épített, és szárazbejárattal (a szekér behajtását lehetővé tevő nagykapuval) ellátott földszintes kőépület alkotta a lakórészt, amihez tágas udvar járult, tele félig-meddig gazdasági rendeltetésű épületekkel (ha disznó és tehén talán már nem is mindig volt a gazdasági udvarokon, de akár még ez is előfordulhatott, például a Kállay utcai gazdaházak némelyikében).³⁹ A jellegzetes vásárhelyi belvárosi családi ház, még ha alkalomadtán gazdaház volt is, többnyire megfelelt a polgári lakókörnyezet követelményeinek. Még így sem tartozott azonban hozzá folyóvíz és szennyvízelvezetés, és kivált nem gázszolgáltatás, ami a modern nagyvárosi életkörülményeknek ekkor már elengedhetetlen kényelmi berendezése (akár még a közeli Szegeden is).⁴⁰ Mindezek kiépítésére sokkal később, a 20. század utolsó évtizedeiben került sor. Egyedül az utcai kövezés (makadámút) és az utcai közvilágítás jelentett kivételt, az utóbbi 1900-tól jelent meg Vásárhelyen.⁴¹

Elhagyva a szorosan vett belvárost és a helyi elit társadalmi világát, a kispolgárság, a főként középbirtokos parasztok alkotta társadalmi milió térbeliségét vesszük ezután közelről szemügyre. A dualizmus korát illetően a választópolgárok, a választójoggal rendelkező népesség beható ismeretében tehetünk erről biztos megállapításokat. Hiszen (1) a népességnek ez a kategóriája többé-kevésbé lefedte a kispolgárok világát; (2) a választói névjegyzékek feldolgozásával fényt deríthetünk a lakóhelyükre is.⁴² Mindebből jól látható, hogy ez a társaság viszonylag egyenletesen szóródott szét a város nyolc közigazgatási kerülete és a tanyavilág között. A szorosabban vett paraszti mag zömmel a tanyákon élt, az iparosok, a különféle kisvállalkozók, és kivált az értelmiségi-tisztviselő csoportok pedig a város központjában, és leginkább az ahhoz közeli falusias külső

39 Kruzslicz 2004: 148–150. És természetesen a saját személyes tudásomra is építek, hiszen a felmezőim valaha volt tulajdonában álló, a fent idézett tanulmányban bemutatott Kállay utcai gazdaház miliójében nőttem fel.

40 Blazovich 2005: 131–132. Nem is szólva a nyugati, a dunántúli vidéki városokról, a legjobb példa: Melega 2012.

41 Makó 1979: 168. A város fizikai infrastruktúrájának a történetéhez vö.: Kruzslicz 1993: különösen 438–444.

42 MNL CsML Hódmezővásárhelyi Fiókleveletára.

városrészekben éltek saját tulajdonú családi házaikban. Jellemző, hogy 1895-ben a választójogosult parasztbirtokosok több mint negyede élt tanyán, egyötödük, később ennél is nagyobb hányada pedig a két külső városrészben, az V. kerületben (Csúcs), valamint a VI. kerületben (Susán) húzódott meg. Nagyon kevesen fordultak elő viszont közülük a belvárosban: a 19. század végén a középparaszti egzisztenciák öt, legföljebb tíz százaléka lakott az I. és a IV. kerületben. A belváros (az I. és a IV. kerület) így semmiképp sem számított tisztán paraszti lakóövezetnek, holott Hódmezővásárhelyen a népesség abszolút többségének létalapját a mezőgazdasági vagyoni és jövedelmi források biztosították: 1880-ban a lakosság 72%-a, 1910-ben 64%-a és 1941-ben is még 58%-a tartozott az agrárszektorhoz.⁴³

A jómódú parasztgazdák közül azonban növekvő számban költöztek be már ekkor a belvárosba: az I. kerület népességének kétharmada, a IV. kerületi lakosoknak is 42%-a került ki parasztbirtokosokból. A választópolgár értelmiség és tisztviselő társadalom azonban szinte teljes egészében itt élt: a 19–20. század fordulóján háromnegyedük, és később is kétharmaduk volt belvárosi lakos. A 20. század elejétől viszont a városmag kezd egyre jobban feltöltődni birtokos paraszttal, azokkal a módos gazdákkal, akik megöregedve városi gazdaházat építettek maguknak, és végleg otthagyták a tanyát. Ez jelenti a városi gazdaházak építésének a klasszikus időszakát.

A vásárhelyi belváros ennek ellenére sem vesztette el zárt társadalmi jellegét, jóllehet némiképp átalakult lakóinak a társadalmi összetétele. Bizonyos fokú kiegyenlítődés következett be e téren, amit úgy is kifejezhetünk, hogy a belváros, ez a mezővároson belüli egyedüli urbanitás elparasztosodott. Ami nem teljesen kielégítő megfogalmazása annak a folyamatnak, melynek eredményeként a belváros a tanyáról haza-, a külvárosokból pedig beköltöző gazdag paraszttal dúsult fel. Bár valóban ellepték a parasztgazdák a belváros nagy részét, itteni térfoglalásuk egyúttal a paraszti *polgárosodás* tünete is.⁴⁴ Ez pedig kissé más értelmet kölcsönöz a mezővárosi zártság és a nyitottság társadalomtörténeti fogalmának.

Továbbra sem szűnt meg azonban a belváros és a külváros – nem beszélve a tanyákról – egymástól való különbözősége, még ha más társadalmi tartalmat hordozott is ezután magában. Ha korábban kevésbé parasztos, vagyis egy inkább „polgári” belváros állt szemben a vidékével, ettől fogva az egyként paraszti belváros, külváros és tanyavilág fogalmi körén belül képződött újra az a társadalmi szakadék, ami megint csak a zártság társadalmi tényét bizonyítja. Ekkor is hatott persze valamiféle nyitottság, hiszen a belvárosivá előlépő gazdag parasztbirtokosok, akik korábban a külterületeket, sőt olykor a tanyákat tartották megszállva, és éltek a kínálkozó lehetőséggel, hogy teljes értékű városivá legyenek, amire meg is volt minden – anyagi – lehetőségük, és egyéb korlátok pedig nem álltak e törekvésük útjában. Belvárosi térfoglalásukkal bezárult azonban a felsőparaszti világnak a tanyavilág felé korábban létező nyitottsága, még ha gazdasági érdekeltségeik továbbra is odakötötték őket, lévén, hogy vagyoni jólétük alapját a tanyai gazdaság alkotta. Következésképpen a birtokos paraszti hierarchia alsóbb grádicsain

43 Gyáni 1993: 232.; Gyáni 1995: 215.

44 Vö. Kósa 1991: 149.

állók, és kivált a nem birtokos, hanem csupán mezei munkás egzisztenciák széles tömegei záródtak ki ezek után a város (kivált a városmag) társadalmi hatóköréből. Számukra nem jelentett reális perspektívát, hogy egyszer beköltözzenek a városba, nem tűzhatték célul maguk elé a belvárosi illetőség megszerzését, hogy egyszer megváltsák a belépőjegyet az urbánus életvitel exkluzív világába, ha már egy törvényhatósági jogú város szavazó-, és kivált virilis polgárai.⁴⁵ Sőt, a két háború között nem kis számban még ki is költöztek közülük tanyákra. A tanyai lét, és a vele együtt járó életvitel pedig, bármi legyen is a véleményünk a mezővárosi integráció hatásfokáról, nem tekinthető makulátlanul urbánus életformának.

*

Kiinduló tézisünk úgy szól: a város modern kori fejlődése kinyitotta a korábbi zárt, rendi képződményként önmagában megálló jogi és társadalmi entitást. Ez a váltás nem feltétlenül eredményezett egy teljesen nyitott új társadalmi képződményt, a zártság újraképződött a városon belül, és mintegy multiplikálódva hatott a korábbiaknál persze kevésbé meghatározó módon. A magyar várostörténet két szélső pólusáról választottuk bizonyító példáinkat. Egyrészt Budapest, a világváros, másrészt a jellegzetes alföldi mezőváros, Hódmezővásárhely szegregációs folyamatait tekintettük át azért, hogy kimutassuk: hogyan és mennyire vált *újból* zárttá a város immár önnön (közigazgatási) határain belül. A hasonlóságok mellett a különbségek is figyelemre méltóak e tekintetben. Egy percig sem kétséges azonban, hogy a modern kori város, lett légyen az a modernitás első számú mintája, vagy annak ellentettje, egyaránt hajlamos partikuláris és enklávé jellegű bezárulásra, mert hagyományos értelemben vett városi zártságról azért mégsem beszélhetünk egyik esetben sem. Ez arra vall, hogy nem adhat hiteles képet a városi élet minőségéről az a tudományos beszédmód, amely adottnak, sőt megkérdőjelezhetetlen kiindulópontnak tekinti a város versus vidék (falu, tanya, bármi más) ellentétét. Valamely külső perspektívából tekintve talán valóban egyneműnek tetszhet a város, ahogy egy metropolisz imázsa is könnyen feloldódhat egyneműen konkrét összetevőjének a fogalmában. Ha a nagyvárosra a vidék (a vidékiség) optikájából tekintünk, ez a látószög könnyen arra vezethet, hogy idegennek, például „zsidósna” érzékeljük a helyet, mint ahogy Budapest esete ezt oly jól példázza.⁴⁶ A teljes ökológiai és társadalmi összetettségében szemlélt modern nagyváros jelensége azonban ellenáll egy ilyen fogalmi redukciónak, amely egyetlen társadalmi vagy eszmei meghatározottságnak rendelné alá a város kétségbeesően diffúz világát. A modernitás egységesítő erejének ellenáll másféleségek soha sem küszöbölhetők ki ugyanis maradéktalanul a (nagy) városokból (sem); ez pedig arra ébreszt rá bennünket, hogy a „modern város” sommás fogalma nem több mítosznál. A modern várost akként is vizsgálhatjuk tehát, mint a határátlépés, a transzgresszió eminens megnyilvánulását, tudva,

45 A Hódmezővásárhelyen akkoriban szóba jövő polgári életmód tényleges lehetőségeit villantja fel a kórházigazgató főorvos családi köréből származó memoár: Ormos 2008.

46 Gyáni 2010: 258–265.

hogy a modernitás csillogása által elfedve mindig felsejlik a város másik, a fekete oldala.⁴⁷

Másként vetődik fel a probléma a „magyar város” (Erdei Ferenc), vagyis az alföldi mezővárosok kapcsán. Erdei arra az „eretnek” felfogásra jutott annak idején, hogy ezek a helyek is *par excellence* városi települések, dacára annak, hogy egyébként nagyon is vidékinek érzett táj benyomását keltik. Az avatatlan utazó, akit ide sodort végzete, „*lel egy kis városszigetet, de itt is hiányolja a szüntelenül lüktető életet és itt is zavarják városi légkörét (sic!) a por, a sár a különféle falusiasnak érzett mezei jelenségek. Ha pedig kijebb merészkedik a városi szigetről, akkor az ő szeme falut és Ázsiát vél látni rideg és kibírhatatlan egyvelegben. Por vagy sár mindenütt, ásító nagy porták és az utcák foghíjas házsora jóvátehetetlenül szétrombolja a város illúzióját.*”⁴⁸ Holott, veti ellene Erdei, ez a hely mégiscsak város. Miért? Nem másért, mert sikerrel integrálja egymásba a város és vidéke gazdasági és társadalmi életét: „*Kecskemét és Hódmezővásárhely [...] utolérhetetlen példáját mutatja egy nagy mezőgazdasági terület városi egybeszervezésének.*”⁴⁹ A városmag jelenti az árutermelő vidék, a városhoz tartozó tanyavidék számára az áruforgalmi centrumot, és ez az, ami városá teszi a hely közigazgatásilag egyesített területét. „*Benn a városban [...] Hódmezővásárhelyen] a lakályos gazdaházak mellett a határbeli termékek piacai és üzletei jelentenek városi életet. Álmos és nehézmozgású ez a város, mondja az átutazó idegen, azonban ez a lassú energia is elég volt ahhoz, hogy eddig városi szintre emelje Vásárhelyt.*”⁵⁰ A település városiatlan voltát kintről konstatáló imázs (az átutazó idegen értékítélete) dacára a belső differenciáltság vélt vagy valóságos tényei alapján ezért is jelentheti ki Erdei, hogy nem az a kérdés itt, város-e vagy sem ez a hely, hanem az, „*hogy dinamika nélkül emelkedhet-e tovább ezen az úton.*”⁵¹

A történetírás nem feltétlenül osztja ezt a vélekedést, és erős kétségeit fejezi ki aziránt, hogy a „dinamika nélküli” városfejlődés valódi urbanitássá avathat egy adott helyet a modern kor körülményei között. Mivel az alföldi mezővárosok a 20. századig, sőt olykor egészen a század közepéig, mondhatni, belemerevedtek örökölt agrárszerkezeti adottságaikba, szükségképpen elveszítették a nyitottságra való hajlamukat, ha rendelkeztek egyáltalán korábban ezzel a képességgel. Ahogy Orosz István Debrecenre vonatkozóan, de az általánosíthatóság igényével írja: a mezővárosok „*szempontjából a problémát [...] nem is a mezőgazdasági termelés erősödése okozta, hanem az, hogy általa a város olyan autark gazdasági közösséggé alakult, amelynek nem is volt többé szüksége környékére. A korábban nyitott, dinamikus városgazdaság zárttá, statikussá vált, ebből a zártságból belső fejlődés útján többé nem bontakozhatott ki.*”⁵² Különösen a nagyhatárú tanyás mezővárosokat sújtott ez a fátum (Debrecen és Hódmezővásárhelyt), amely nem, vagy alig tette számukra lehetővé a polgárosodás irányában való kibontakozást az extenzív mezőgazda-

47 Ezzel a fogalmi megközelítéssel él a történeti Bécset vizsgálva: Maderthaner – Musner 1999.

48 Erdei 1974: 98.

49 Erdei 1974: 104.

50 Erdei 1974: 104.

51 Erdei 1974: 104.

52 Orosz 2015: 24.

ság szűkre szabott abroncsából. Így pedig valóban kérdéses, hogy kellő dinamizmus hiányában teljes értékű várossá válhattak-e a szóban forgó települések.

Források

- Budapest épület- és lakásvizonyai az 1935. évben. 1. rész. Az épületek és a háztulajdonosok adatai* 1940: Budapest
- Budapest épület- és lakásvizonyai az 1935. évben. 2. rész. A lakások adatai* 1940/a: Budapest
- MNL CsML Hódmezővásárhelyi Fiókleveltára

Hivatkozott irodalom

- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest
- Blazovich László 2005: *Szeged rövid története*. Szeged
- Branczik Márta 2007: *Budapesti építkezések állomásai. Stations of Constructions in Budapest*. Budapest, 19–98.
- Dömötör János 1971: *Vásárhely utcanevei (Történeti áttekintés)*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1. 91–117.
- Erdei Ferenc é. n.: *Magyar tanyák*. Budapest
- Erdei Ferenc 1974: *Magyar város* (Hasonmás kiadás). Budapest
- Gans, Herbert J. *A városi és a kertvárosi életmód. A meghatározások újraértékelése*. In: Szelényi Iván, vál. 1973. *Városshociológia*. Budapest, 64–87.
- Gans, Herbert J. 1962: *The Urban Villagers. Group and Class in the Life of Italian-Americans*. New York
- Gyáni Gábor 2010: *A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás*. In: Uő: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem* 2010. Budapest, 237–265.
- Gyáni Gábor 1998: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Budapest
- Gyáni Gábor 1977: *Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941)*. Történelmi Szemle, 3–4. 626–641.
- Gyáni Gábor 1993: *Hódmezővásárhely társadalma*. In: Szabó Ferenc, főszerk. 1993. *Hódmezővásárhely története II/1. Hódmezővásárhely*, 221–276.
- Gyáni Gábor 1995: *Hódmezővásárhely társadalma 1920–1941 között*. In: Á. Varga László, szerk. 1995. *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. Debrecen, 213–226.
- Gyáni Gábor 2012: *Vidéki urbanizáció*. In: Uő: *Az urbanizáció társadalomtörténete. Tanulmányok*. Kolozsvár, 19–64.
- Hannerz, Ulf 1980: *Exploring the City. Inquiries Toward an Urban Anthropology*. New York
- Herczeg Mihály 1974: *Lakásvizonyok Hódmezővásárhelyen a fölszabadulás előtti évtizedekben*. Somogyi-Könyvtári Műhely, 1. 3–36.
- Kemény Mária 2014: *Ybl Miklós az Akadémia bizalmi építésze*. Kiállítási vezető. Budapest

- Kiss Lajos 1981: *A szegény emberek élete. Első kötet.* Budapest
- Komárik Dénes 1993: *Budapest középítkezései és a historizmus.* In: Zádor Anna, szerk. 1993. *A historizmus művészete Magyarországon.* Budapest, 49–64.
- Kósa László 1991: *Parasztpolgárusulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* Debrecen
- Kövér György 2012: *A pesti city öröksége. Banktörténeti tanulmányok.* Budapest
- Kruzslicz István Gábor 2004: *Paraszt-polgárházak Hódmezővásárhelyen.*
A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve, 148–150.
- Kruzslicz István Gábor 2004: *Urbanizáció.* In: Szabó Ferenc, főszerk. 1993. *Hódmezővásárhely története II/1. Hódmezővásárhely, 412–471.*
- Lengyel György 1995: *A gazdasági elit szegregációja és lakásvi viszonyai (1920–1940).*
Budapesti Negyed, 8, Nyár. 127–136.
- Maderthaner, Wolfgang – Musner, Lutz 1999: *Unruly Masses. The Other Side of Fine-de-Siècle Vienna.* New York
- Makó Imre 1979: *Utcai lámpák világánál. A vásárhelyi közvilágítás kezdetei.* Vásárhelyi Tanulmányok, IX. Hódmezővásárhely, 147–187.
- Melega Miklós 2012: *A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában.* Szombathely
- Mendöl Tibor 1963: *Általános településföldrajz.* Budapest
- Nagy Gyula 1975: *Parasztélet a Vásárhelyi-Pusztán.* Békéscsaba
- Ormos Pál 2008: *Visszaemlékezések.* Budapest
- Orosz István 2015: *Debrecen és a magyar városfejlődés (1971).* In: Uő: *A fönix és a bárány városa. Tanulmányok Debrecen múltjából.* Debrecen, 15–25.
- Pásztor Mihály 1940: *A százötven éves Lipótváros.* Statisztikai Közlemények, 93, 4.
Budapest
- Sisa József, szerk. 2013: *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet.*
Budapest
- Szelényi Iván, vál. 1973: *Városshociológia.* Budapest
- Szenti Tibor 1979: *A tanya. Hagyományos és átalakuló paraszti élet a hódmezővásárhelyi-kopáncsi tanyavilágban.* Budapest
- Vas István 2000: *Nehéz szerelem. Előjáték – Elvesztett otthonok. Első rész – A tavalyi hó.*
Budapest
- Vörös Károly 1997: *Egy pesti ház regénye.* In: Uő 1997. *Hétköznapiak a polgári Magyarországon.*
Budapest, 75–86.
- Walter, François 2003: *A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában.*
Korall, 11–12. 183–198.
- Wirth, Louis 1973: *Az urbanizmus mint életmód.* In: Szelényi Iván, vál. 1973. *Városshociológia.* Budapest, 41–63.

E számunk szerzői

Csatári Bálint dr. CSc. geográfus, a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja (MTA RKK) Alföldi Tudományos Intézetének nyugalmazott igazgatója

Füzi László dr. irodalomtörténész, a Forrás folyóirat főszerkesztője

Gyáni Gábor dr. DSc. történész, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, MTA BTK Történettudományi Intézet

Hoyk Edit dr. PhD. geográfus, MTA RKT K RKI Alföldi Tudományos Osztályának tudományos munkatársa

Iványosi Szabó András dr. geológus, a Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság nyugalmazott igazgatója

Kanalas Imre geográfus, Kecskeméti Városfejlesztő Kft., stratégiai és városfejlesztési csoportvezető

Kriskó János politológus, filozófia szakos tanár, Kecskeméti Főiskola TFK, főiskolai docens

Rigó Róbert dr. PhD. történész, szociológus, Kecskeméti Főiskola TFK, főiskolai docens

Sági Norberta dr. PhD. etnográfus, német szakos tanár, Kecskeméti Főiskola TFK, főiskolai docens

Szilágyi Zolt dr. PhD. történész, geográfus, Debreceni Egyetem BTK, egyetemi adjunktus

Tóth Ákos dr. PhD. közgazdász

Számunk vendégszerkesztője *Rigó Róbert*

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.
Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249
E-mail: info@print2000.hu
www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelenítését a Nemzeti Kulturális Alap

